

Structural Analysis and Statistical Analysis of Quranic Distances

Ali Asghar Akhondy *
Mohamad reza Rabiei **

Received: 02/07/2019

Accepted: 20/02/2020

Abstract

Qur'anic distance, at the end of the verses, is a phenomenon which is one of the aspects of the Qur'an's advantage over Arabic poetry and prose. This phenomenon has been less studied and analyzed in the Qur'anic studies by structural and statistical analysis. The structure of intervals can be considered in three ways: letter, word and sentence. Which letters have the most frequency at the end of the verse and why? What are the letters before the last verse? How many words at the end of the verses are verb, noun, male and female? What is the relation between the difference of the suras' distances with their songs and their rhythms? More than 63% of the verses end with the letters "N" and "M", which have the character of a Ghanaian and have more singing and singing than other letters. One of the benefits of statistical analysis is the lexical structure of the names and attributes that appear at the end of the verses. Notable are the two names "Ghafoor Rahim", which is more prominent at the end of the verse than the other names and attributes. One of the reasons for the difference in the Quranic Surahs' songs is their intervals. However, these issues have been addressed in a new way in this article.

Keywords: Quranic distance, letter of distance, word of distance, sentence of distance, distance structure.

---

* Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Shahroud University of Technology, Iran. (Corresponding Author) ali15as51@shahroodut.ac.ir

** Assistant Professor, Department of Statistics, Shahroud University of Technology, Iran. Rabiei_stat@shahroodut.ac.ir

بررسی ساختارشناسانه و تحلیل آماری فواصل قرآنی

علی اصغر آخوندی*
محمد رضا ربیعی**

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۸/۰۸ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۱۲/۰۱
مقاله برای اصلاح به مدت ۱۸ روز نزد نویسندگان بوده است.

چکیده

فاصله قرآنی، در پایان آیات پدیده‌ای است که یکی از وجوه امتیاز قرآن نسبت به شعر و نثر عربی است. این پدیده در پژوهش‌های قرآنی کمتر مورد بررسی و تحلیل ساختارشناسانه و آماری قرار گرفته است. ساختار فواصل را از سه جهت می‌توان مورد توجه قرار داد: حرف، واژه و جمله. کدام حروف بیشترین بسامد را در پایان آیه دارند و چرا؟ حروف ماقبل آخر آیات کدامند؟ چه تعداد از واژه‌هایی که در آخر آیات هستند فعل و اسم، مذکر و مؤنث هستند؟ چه ارتباطی میان تفاوت فواصل سوره‌ها با آهنگ و ریتم آنها وجود دارد؟ بیش از ۶۳ درصد آیات با حرف «ن» و «م» پایان یافته است که دارای صفت غنه بوده و حالت ترنم و آواز بیشتری نسبت به سایر حروف دارند. از فواید تحلیل آماری ساختار واژگانی فواصل آشنایی با اسماء و صفاتی است که در پایان آیات آمده‌اند. از جمله نکات قابل توجه دو نام «غفور رحیم» است که بیش از دیگر اسامی و صفات در پایان آیه قرار گرفته است. یکی از دلایل تفاوت آهنگ سوره‌های قرآنی به فواصل آیات آنها برمی‌گردد. بهر حال این مسائل به شکلی بدیع و نو در این مقاله مورد بررسی و توجه قرار گرفته است.

واژگان کلیدی

فاصله قرآنی، حرف فاصله، کلمه فاصله، جمله فاصله، ساختار فاصله.

---

* استادیار گروه معارف اسلامی دانشگاه صنعتی شاهرود، ایران. (نویسنده مسئول) ali15as51@shahroodut.ac.ir
** استادیار گروه آمار دانشگاه صنعتی شاهرود، ایران. Rabiei_stat@shahroodut.ac.ir

طرح مسئله

فاصله پدیده‌ای قرآنی است که گرچه برخی در تعریف، آن را به قافیه‌ی شعر و یا قرینه‌ی سجع تشبیه کرده‌اند (زرکشی، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۱۴۹؛ سیوطی، ۱۴۰۸ق، ج ۲، ص ۲۶۶) اما به اعتقاد برخی دیگر از سخن‌شناسان همین پدیده باعث امتیاز و جدا شدن قرآن از نثر و شعر می‌شود و نحوه‌ای از کلام جدید به وجود می‌آید که البته منحصر به فرد و غیرقابل تقلید است (کوآز، ۱۴۲۶ق، ص ۳۱۴؛ خطیب، ۱۳۹۵ق، ج ۲، ص ۲۱۵؛ ابوزید، ۱۹۹۲م، ص ۳۵۱).

کلام عربی را قبل از نزول قرآن متشکل از دو نوع نظم و نثر می‌دانسته‌اند، اما بعد از نزول قرآن، کلام عربی به سه نوع تقسیم شد: شعر، نثر و قرآن. دانشمندان این سبک و اسلوب را که قرآن آورده و برای آن قبل و بعد از نزول نمی‌توان نظیری یافت معجزه می‌خوانند؛ چرا که عادت عرب را نقض کرده و سخنی آورده خارج از آنچه برایشان شناخته و مألوف بود و این خود نشان معجزه است.

قطعاً یکی از عواملی که در خارج شدن کلام قرآن از عادت مألوف و شناخته شده عرب، نقش اساسی دارد، پدیده فاصله است. ازین رو باید این موضوع را مورد بررسی قرار داده و ابعاد ساختاری آن شناسایی گردد.

یکی از مباحث زیباشناختی فواصل، بررسی و واکاوی ساختار سه‌گانه حروف، کلمات و جملات پایانی آیات است. این که کدام حروف در پایان آیات و در سوره‌ها بیشتر تکرار شده و نسبت آنها چگونه است. همچنین بررسی کلمات پایانی مانند اسم و فعل، مذکر و مؤنث بودن، اسماء و صفات حسناى الهی، تعداد، مفرد یا جفت بودن، چینش و پراکندگی آنها در سوره‌ها و همچنین بررسی جملات و عبارات پایانی مانند اسمیه یا فعلیه بودن، نوع ارتباط نحوی و دلالتی به ماقبل، نکات بلاغی آنها، همه و همه از مباحث مهمی است که می‌تواند حاوی نکات قابل توجهی باشد که به ساختار شناسی فواصل می‌انجامد. این مقاله با روش تحلیل آماری حروف، کلمات و جملات و عبارات به ساختارشناسی فواصل آیات پرداخته است.

پیشینه تحقیق

فواصل از قرن چهارم هجری موضوع گفتگوی دانشمندان اعجاز و بلاغت قرآن قرار گرفته است و افرادی مانند رمّانی و باقلانی به آن پرداخته و آن را پر و بال داده‌اند. بعدها نیز عالمان اسلامی در کتاب‌های اعجاز، بلاغت و علوم قرآنی درباره آن سخن گفته‌اند تا زمان معاصر که برخی از پژوهشگران عرب زبان مانند حسناوی، نصّار و محمود ابوحسان و ... اختصاصاً درباره فاصله کتاب

نوشته‌اند. گرچه هر کدام از نویسندگان به قسمتی از مباحث ساختاری فاصله اشاراتی داشته‌اند، اما هیچ کدام به تفصیل به بحث آماری آن در سه بخش حرف، کلمه و جمله فاصله نپرداخته‌اند. در جستجوهای که صورت گرفت هیچ مقاله‌ای نیز یافت نگردید که به ساختارشناسی و تحلیل فواصل قرآن پرداخته باشد. از نوآوری‌های این مقاله می‌توان به استفاده از علم آمار در راستای ساختارشناسی و تحلیل فواصل قرآنی اشاره کرد.

۱. مفهوم نتوی و اصطلاحی فاصله

قبل از ورود به مباحث اصلی لازم است به مفهوم دو اصطلاح فاصله و رأس آیه دقت کنیم: کلمه فاصله اسم فاعل از ریشه «فصل» به معنای چیزی است که با جداسازی دو قسمت از یکدیگر باعث تمییز دادن و آشکار شدن آنها می‌گردد. همانگونه که فیروزآبادی گفته است: «الفصل، دیوار بین دو چیز است و محل به هم پیوستگی دو استخوان از بدن مفصل است. الفاصله» مهره‌ای است که بین دو مهره دیگر در یک رشته قرار می‌گیرد و نظم موجود را از هم جدا می‌سازد» (۱۴۲۶ق، ج ۱، ص ۱۰۴۲؛ ر.ک: فراهیدی، ۱۴۱۰ق، ج ۷، ص ۱۲۶؛ ابن فارس، ۱۳۹۹ق، ج ۴، ص ۵۰۵؛ ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱۱، ص ۵۲۱؛ ازهری، ۲۰۰۱م، ج ۳۰، ص ۱۶۳؛ ابن سیده، ۱۴۲۱ق، ج ۸، ص ۳۲۹؛ زبیدی، بی‌تا، ج ۱۲، ص ۱۳۶).

تعاریف زیادی در معنای اصطلاحی فاصله وجود دارد. برخی آن را حروف همگون پایان آیات دانسته‌اند که باعث فهم بهتر معنا می‌شود (رمانی، ۱۳۸۷ق، ص ۹۷؛ باقلانی، ۱۹۹۷م، ص ۶۱)، برخی دیگر به اواخر آیات فاصله گفته‌اند (راغب اصفهانی، بی‌تا، ص ۳۹۵؛ ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱۱، ص ۵۲۴)، بی‌آنکه مشخص سازند منظور حرف، واژه یا جمله آخر آیه است. زرکشی و سیوطی فاصله را کلمه آخر آیه مانند قافیه در شعر و سجع در نثر معرفی می‌کنند (زرکشی، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۱۴۹؛ سیوطی، بی‌تا، ج ۲، ص ۲۶۶). همچنین گفته شده: «فاصله توافقی حروف پایانی آیات در حروف روی یا وزن است» (حسنای، ۱۴۰۶ق، ص ۲۹).

این تعاریف گرچه در نوع خود صحیح است اما به دلیل تنوع و تعدد صور فاصله در قرآن، شامل همه فواصل لفظی و دلالتی نمی‌شود و جامع و مانع نیست، و البته تعریف آن به گونه‌ای که همه اشکال را زیر پوشش خود بگیرد سخت است. از این رو با توجه به بررسی‌های صورت گرفته در منابعی که به این موضوع پرداخته‌اند، برای ما باوریم که می‌توان تعریفی دقیق‌تر ارائه کرد: «فاصله دارای دو جنبه صوتی و دلالتی است. از جنبه صوتی، فاصله، حروف و کلمه پایانی آیه است که به آیات یک سوره نظم و آهنگی خاص می‌بخشد. و از جنبه دلالتی، عبارت و جمله پایانی و مستقل برخی آیات است که دارای اهدافی خاص بوده و با مفاد و محتوای آیه خود

ارتباط معنایی وثیقی دارد» (آخوندی، ۱۳۹۴ش، ص ۲۱؛ همچنین ر.ک: آخوندی، ۱۳۹۵ش، ص ۸۱-۹۶).

۲. ساختارشناسی فواصل

فاصله آیه در یکی از سه حالت ذیل قابل بررسی است:

- ۱) حرف؛ تمام آیات دارای «حرف فاصله» هستند. حروف مقطعه ابتدای بیست سوره‌ی قرآن تنها از این نوع فاصله برخوردارند؛ مانند: «الم».
- ۲) کلمه؛ غیر از آیات حروف مقطعه، بقیه آیات «کلمه فاصله» دارند. حتی آیاتی که فقط از یک کلمه تشکیل شده‌اند؛ مانند: «الرحمن»، «الضحی»، «الحاقه» و «القارعه». در این موارد، آیه و کلمه فاصله یکی است.
- ۳) جمله؛ آیات بسیاری نیز وجود دارند که از جمله و عبارت پایانی برخوردارند که به آنها «جمله فاصله» گفته می‌شود. جمله فاصله بیشتر در آیات طولانی وجود دارد و خود دو نوع است:

الف) جمله فاصله به صورت اسمیه یا فعلیه در پایان برخی آیات از نظر نحوی و دلالت استقلال داشته و برای تأکید، تلخیص، تأیید، تعلیل و ... محتوای آیه می‌آید؛ مانند: «إِنَّ اللَّهَ عَلَيَّ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ» (بقره: ۲۰).

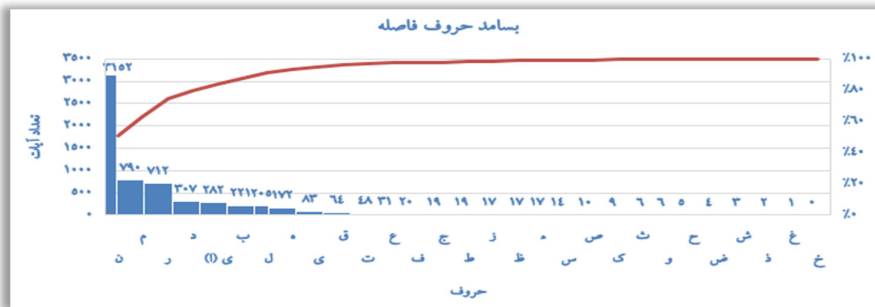
ب) جمله یا عبارت فاصله، جزئی از جمله بزرگ‌تر در آیه بوده و از نظر ظاهر و دلالت استقلال ندارد؛ مانند: «وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ» (بقره: ۸). این عبارت گرچه یک جمله کامل است اما از نظر مفهومی و نحوی به جمله قبل از خود وابسته است (ر.ک: خطیب، ۱۳۹۵ق، ج ۲، ص ۲۱۷-۲۲۱؛ حسناوی، ۱۴۰۶ق، ص ۱۵۵-۱۵۶؛ مطعنی، ۱۴۱۳ق، ص ۲۳۵-۲۴۱؛ نصار، ۱۹۹۹م، ص ۱۲۸-۱۲۹؛ ابوحسان، ۱۴۳۱ق، ص ۷۰-۷۳؛ خضر، ۱۴۳۰ق، ص ۵۷؛ صبری، ۱۴۲۹ق، ص ۱۵). این بخش به بررسی و تحلیل آماری ساختار فواصل در زمینه حرف و کلمه اختصاص داده خواهد شد. لازم به ذکر است، تمام آمار و ارقامی که در متن آمده است توسط نگارنده با مراجعه مستمر به قرآن استخراج شده است.

۲-۱. حروف فاصله

منظور از حروف فاصله، حرف روی و ردف و حروف پایانی آیات در سوره‌هاست که مورد بررسی و تحلیل آماری قرار می‌گیرد:

۲-۱-۱. حرف رَوّی

کلمه رَوّی (بر وزن بَنی) در اصل به تشدید یاء است که در لهجه معمول فارسی به تخفیف گفته می‌شود و اصل آن مأخوذ از رواء به معنی رسن پاره‌ای است که بدان بار بر شتر بندند؛ اما در اصطلاح حرف اصلی قافیه را رَوّی می‌گویند. (همایی، ۱۳۷۰ش، ص ۵؛ ر.ک: رازی، ۱۳۷۷ش، ص ۲۲۹-۲۳۰). اما در اینجا منظور ما از حرف رَوّی، آخرین حرف آیه است که برخی از عالمان با اقتباس از اصطلاحات شعر (و از باب توسعه) این نام را بر آن نهاده‌اند (ر.ک: حسناوی، ۱۴۰۶ق، ص ۱۳۹)، گرچه به نظر می‌رسد عنوان «حرف فاصله» نیکوتر باشد. اکنون باید بررسی کرد چه حروفی و با چه بسامدی در پایان آیات آمده است؟ با شمارش حروف پایان آیات، نمودار و جدول ذیل را می‌توان ارائه داد:

نمودار ۱: بسامد حروف فاصله

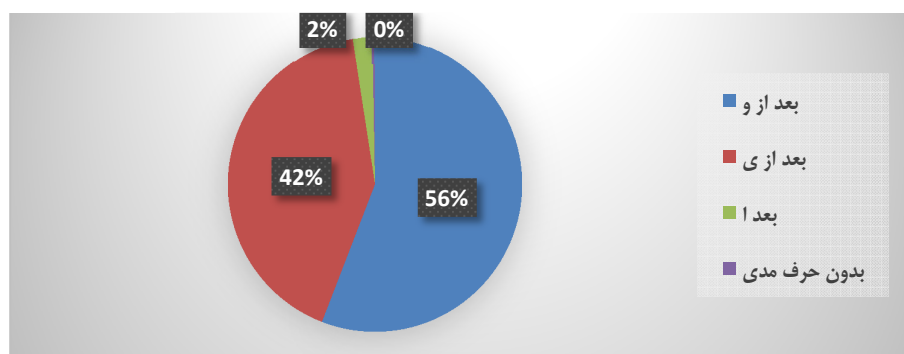
ردیف	الف	فراوانی	درصد	فراوانی نسبی	فراوانی نسبی	درصد	ردیف	الف	فراوانی	درصد	فراوانی نسبی	فراوانی نسبی
۱	ن	۳۱۵۲	۵۰/۵	۹۸/۲۲	۵۰/۵۵	۳۱۵۲	۱۶	ط	۱۹	۰/۳	۶۱۲۵	۹۸/۲۲
۲	م	۷۹۰	۱۲/۷	۹۸/۴۹	۶۳/۲۱	۳۹۴۲	۱۷	ز	۱۷	۰/۳	۶۱۴۲	۹۸/۴۹
۳	ر	۷۱۲	۱۱/۴	۹۸/۷۷	۷۴/۶۳	۴۶۵۴	۱۸	ظ	۱۷	۰/۳	۶۱۵۹	۹۸/۷۷
۴	د	۳۰۷	۴/۹	۹۹/۰۴	۷۹/۵۵	۴۹۶۱	۱۹	ء	۱۷	۰/۳	۶۱۷۶	۹۹/۰۴
۵	ی (۱)	۲۲۱	۴/۵	۹۹/۲۶	۸۴/۰۸	۵۲۴۳	۲۰	س	۱۴	۰/۲	۶۱۹۰	۹۹/۲۶
۶	ب	۲۲۱	۳/۵	۹۹/۴۲	۸۷/۶۲	۵۴۶۴	۲۱	ص	۱۰	۰/۲	۶۲۰۰	۹۹/۴۲
۷	ل	۲۰۵	۳/۳	۹۹/۵۷	۹۰/۹۱	۵۶۶۹	۲۲	ک	۹	۰/۱	۶۲۰۹	۹۹/۵۷
۸	ة	۱۲۲	۲/۰	۹۹/۶۶	۹۲/۸۶	۵۷۹۱	۲۳	ث	۶	۰/۱	۶۲۱۵	۹۹/۶۶
۹	ی	۸۳	۱/۳	۹۹/۷۶	۹۴/۱۹	۵۸۷۴	۲۴	و	۶	۰/۱	۶۲۲۱	۹۹/۷۶

۹۹/۸۴	۶۲۲۶	۰/۱	۵	ح	۲۵	۹۵/۲۲	۵۹۳۸	۱/۰	۶۴	ق	۱۰
۹۹/۹۰	۶۲۳۰	۰/۱	۴	ض	۲۶	۹۶/۰۲	۵۹۸۸	۰/۸	۵۰	ضمیر	۱۱
۹۹/۹۵	۶۲۳۳	۰/۰	۳	ش	۲۷	۹۶/۷۹	۶۰۳۶	۰/۸	۴۸	ت	۱۲
۹۹/۹۸	۶۲۳۵	۰/۰	۲	ذ	۲۸	۹۷/۲۹	۶۰۶۷	۰/۵	۳۱	ع	۱۳
۱۰۰/۰۰	۶۲۳۶	۰/۰	۱	غ	۲۹	۹۷/۶۱	۶۰۸۷	۰/۳	۲۰	ف	۱۴
۱۰۰/۰۰	۶۲۳۶	۰/۰	۰	خ	۳۰	۹۷/۹۲	۶۱۰۶	۰/۳	۱۹	ج	۱۵
											جمع
											۱۰۰
											۶۲۳۶

جدول ۱: توزیع فراوانی حروف فاصله

همان‌طور که در جدول بالا ملاحظه می‌شود حرف «ن» با قرار گرفتن در پایان ۳۱۵۲ آیه یعنی بیش از نیمی از آیات قرآن بیشترین بسامد را دارد. اگر تعداد ۱۷۷۸ تنوین پایان آیات (تنوین، نون ساکنه است که در آخر کلمه می‌آید) را اضافه کنیم عدد ۴۹۳۰ به دست خواهد آمد که ۷۹ درصد مجموع آیات را شامل می‌شود.

از آنجا که این حرف به دلیل داشتن صفت غُنه بیش از حروف دیگر قابلیت ترنم و آواز دارد، علت بسامد بالای آن در فواصل آیات روشن می‌شود. این قابلیت خصوصاً بعد از حروف مدی بیشتر نیز می‌گردد. از همین رو در ۱۷۶۱ آیه بعد از «واو»، در ۱۳۱۴ آیه بعد از «یاء» و در ۶۸ آیه نیز با «ا» به کار رفته است و فقط در ۹ آیه بدون حرف مدی استفاده شده است. قرار گرفتن «ن» بعد از حروف مدی نیز در نمودار زیر روشن است:

نمودار ۲: بسامد حرف نون بعد از حروف مدی

بعد از حرف «ن»، حرف «م» با ۷۹۰ آیه یعنی بیش از ۱۲/۵ درصد مجموع آیات از بیشترین تعداد برخوردار است. با احتساب «م» پایان «بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ» این عدد ۹۰۲ خواهد شد. از ویژگی‌های این حرف نیز هم چون حرف «ن» دارا بودن صفت غنه و قابلیت ترنم است. بدین ترتیب از مجموع ۶۲۳۶ آیه، ۳۹۴۲ آیه یعنی بیش از ۶۳ درصد آیات قرآن با حروف غنه دار «ن» و «م» پایان می‌یابند و این نکته در موسیقی فواصل از اهمیت بالایی برخوردار است. حرف «ر» بعد از دو حرف قبلی در رتبه سوم است و ۷۱۲ آیه را به خود اختصاص داده و چهارمین حرف نیز حرف «د» با ۳۰۷ آیه است.

نکته قابل توجه این که ۶ حرف «ن»، «م»، «ر»، «د»، «ب» و «ل» که بیشترین بسامد را دارند و در پایان ۵۲۸۷ آیه یعنی بیش از ۸۶ درصد آیات آمده‌اند از قسمت جلویی دهان تلفظ می‌شوند. الف مدی نیز در پایان ۲۸۲ آیه آمده است. اگر ۹۱۲ آیه‌ای را که با تنوین نصب «أ» ختم شده و در هنگام وقف به الف مدی تبدیل می‌شود به این تعداد اضافه کنیم عدد ۱۱۹۴ به دست می‌آید که بیش از ۱۹ درصد مجموع آیات را به خود اختصاص داده و بعد از حرف «ن» بیشترین بسامد را دارد.

چند نکته:

حروف «ن»، «م» و «الف مدی» از حروف طبیعی برای تنغیم، تطریب، ترنم و ایقاع بوده و باعث آهنگ و موسیقی فواصل آیات شده که در نظم آهنگ کل سوره تأثیرگذار است (ر.ک: رافعی، بی تا، ج ۲، ص ۱۴۳-۱۴۴؛ خضر، ۱۴۳۰ق، ص ۲-۳؛ حشاش، ۱۴۲۸ق، ص ۱۴۰). در میان حروف الفبا فقط حرف «خ» به عنوان حرف روی مورد استفاده قرار نگرفته و شاید دلیل آن صعوبت تلفظ خصوصاً در هنگام وقف باشد. حروف فواصل یک سوره متماثل و متقارب بوده و حرفی که تناسبی با حروف فواصل سوره ندارد کمتر مورد استفاده قرار گرفته است.

۲-۱-۲. حرف رَدَف

حروف مدی «ا» (ماقبل مفتوح)، «و» (ماقبل مضموم) و «ی» (ماقبل مکسور) را که پیش از حرف فاصله (روی) قرار می‌گیرد، حرف رَدَف می‌نامند (رازی، ۱۳۷۷ش، ص ۲۷۳؛ اتابکی، ۱۳۹۱ش، ج ۱، ص ۱۳۵۲). ۵۲۱۰ آیه یعنی حدود ۸۳/۵ درصد آیات قرآن دارای حرف ردف است. تعداد حروف مدی آیات مُرَدَف به قرار ذیل است:

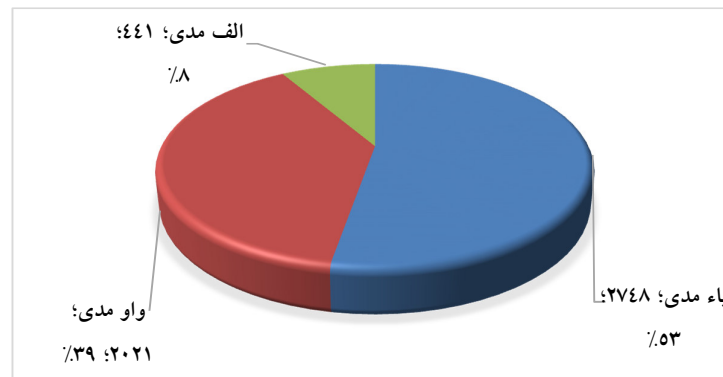

جدول ۲: فراوانی حروف مدی در فواصل

فراوانی	درصد	فراوانی تجمعی	درصد فراوانی تجمعی
۲۷۴۸	۵۲/۴۷	۲۷۴۸	۵۲/۴۷
۲۰۲۱	۳۸/۷۹	۴۷۶۹	۹۱/۵۴
۴۴۱	۸/۴۶	۵۲۱۰	۱۰۰
۵۲۱۰	۱۰۰		

با توجه به طبیعت حروف مدی استعمال آنها قبل از حرف فاصله تأثیر بسزایی در موسیقی و ترنم و تنغیم فواصل دارد. البته ضرب آهنگ و ترنم فواصل برخی سوره‌ها مانند: نساء، اسراء، مریم، احزاب، فتح، انسان و نبأ به دلیل وجود تنوین نصب و تبدیل آن در وقف به الف ممدود مضاعف می‌شود.

پایان یافتن فواصل آیات با حروف مد و لین و الحاق حرف نون در بیش از نیمی از آیات و یا حروف نزدیک به آن مانند «م»، «ل»، «ر» و «ب» همه برای آن است که با استفاده از طبیعت این حروف و آواز و ترنم حاصل شده از آنها شور و نشاط و طربی در خواننده و شنونده ایجاد شود و روشن است که تأثیر این شور و نشاط در دل و جان چگونه است (ر.ک: سیبویه، بی‌تا، ص ۳۸۴؛ سیوطی، بی‌تا، ج ۲، ص ۲۹۰-۲۹۱؛ معرفت، ۱۳۸۶ش، ج ۵، ص ۲۲۷؛ ابوزید، ۱۹۹۲م، ص ۳۵۳؛ عامر، ۱۹۸۸م، ص ۲۱۶؛ لاشین، ۱۴۰۲ق، ص ۴؛ بیومی، بی‌تا، ص ۳۷؛ یاسوف، ۱۴۲۷ق، ص ۴۶۱؛ شحود، بی‌تا، ص ۲۶۲).

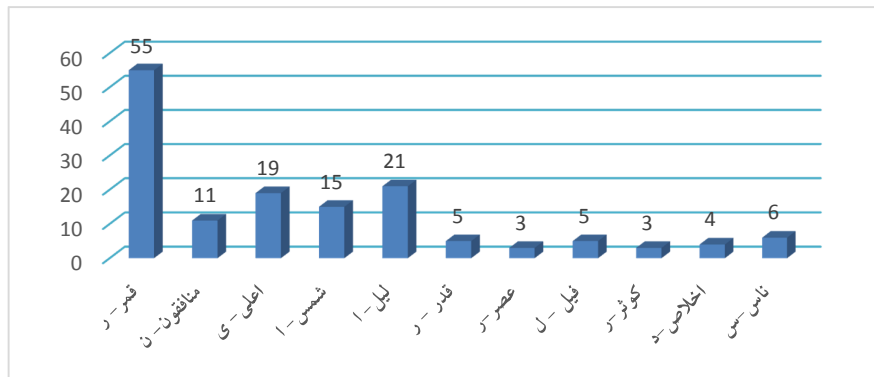

نمودار ۳: فراوانی حرف رَدَف در فواصل

قرآن پژوهی نوشته است: «در بیشتر موارد می‌بینیم که پیش از حروف پایانی یکی از حروف مد قرار گرفته است، وجود این مدها در پایان فواصل و ختم شدن به حروفی همانند نون و الف زمینه را برای ترنمی دل‌نواز، اوجی شورانگیز و فرودی زیبا، در بستری روح‌انگیز در قرائت قرآن فراهم می‌سازد» (خرقانی، ۱۳۹۲ش، ص ۱۹۴).

۲-۱-۳. حرف روی سوره‌ها

در این بخش حروف فاصله در سوره‌ها مورد بررسی قرار می‌گیرد:
- سوره‌هایی که به یک حرف ختم می‌شوند:

نمودار ۴: سوره‌های با یک حرف فاصله

همان گونه که در نمودار مشخص است ۱۱ سوره قرآن با یک حرف فاصله پایان یافته است که حرف «ر» در چهار سوره قمر، قدر، عصر و کوثر در اینجا بیشترین بسامد را دارا است. البته سوره‌های کهف، فتح و انسان نیز که آیات آنها با تنوین «ا» پایان می‌یابد و در هنگام وقف ابدال به «ا» تبدیل می‌شود، می‌توان به این لیست افزود.

جدول ۳: سوره‌های با دو حرف فاصله

ردیف	سوره	آ	ب	ه	د	م	ن	ه	جمع
۱	حمد					۳	۴		۷
۲	انبیاء					۶	۱۰۶		۱۱۲
۳	مومنون					۴	۱۱۴		۱۱۸

۹۳		۸۴	۹					نمل	۴
۸۳		۷۱	۱۲					یس	۵
۵۹		۴۴	۱۵					دخان	۶
۳۷		۳۰	۷					جائیه	۷
۳۸			۳۶			۲		محمد	۸
۱۱		۸	۳					جمعه	۹
۵۲		۴۲	۱۰					قلم	۱۰
۳۶		۲۷	۹					مطففین	۱۱
۸		۷	۱					تین	۱۲
۸	۱				۷			بینه	۱۳
۹	۲				۷			همزه	۱۴
۷		۶	۱					ماعون	۱۵
۵				۱		۴		مسد	۱۶
۶۸۳	۳	۵۴۳	۱۱۶	۱	۱۴	۴	۲	جمع	

در جدول فوق نیز ۱۶ سوره از قرآن کریم که آیات‌شان با دو حرف فاصله پایان یافته است به ترتیب چینش در مصحف آمده است. در اینجا نیز دو حرف «ن» و «م» به ترتیب دارای بیشترین بسامد هستند.

جدول ۴: سوره‌های با سه حرف فاصله

سوره	آ (ی)	ب	ت	ث	ج	ح	د	ر	ش	ص	ف	ق	ک	ل	م	ن	ه	جمع
یونس														۱	۱۰	۹۸		۱۰۹
حجر														۲	۱۶	۸۱		۹۹
نحل							۲								۱۶	۱۱۰		۱۲۸
شعراء														۴	۳۰	۱۹۳		۲۲۷
عنکبوت							۳								۷	۵۹		۶۹
روم							۲								۴	۵۴		۶۰
سجده														۱	۲	۲۷		۳۰
زخرف														۱	۱۰	۷۸		۸۹
احقاف							۱								۸	۲۶		۳۵
حجرات							۱								۷	۱۰		۱۸
رحمان							۲								۷	۶۹		۷۸
صف										۱					۳	۱۰		۱۴
تحریم							۵								۲	۵		۱۲
ملک							۲۱								۲	۷		۳۰

۲۰			۳	۱۶													۱	مزمّل	
۳۱		۲		۹					۲۰									انسان	
۲۰		۳							۷			۱۰						بلد	
۱۱									۲			۱					۸	ضحی	
۸					۴				۲								۲	انشراح	
۸	۲		۱															۵	زلزال
۸		۴	۲						۲										تکوائر
۴							۲	۱									۱	قریش	
۶		۳	۱														۲	کافرون	
۳											۱	۱						۱	نصر
۵						۲											۲	۱	فلق
۱۱۲۲	۲	۸۳۹	۱۳۱	۳۴	۴	۲	۲	۱	۱	۶۳	۱۱	۱	۱	۱	۱۰	۱	۵	۱۳	جمع

در این جدول نیز حروف «ن»، «م»، «ر» و «ل» بیشترین بسامد را دارند.

جدول ۵: سوره‌های با چهار حرف فاصله

ردیف	سوره	ب	ت	ج	ح	د	ر	س	ط	ع	ق	ل	م	ن	جمع
۱	اعراف					۱						۲	۱۰	۱۹۳	۲۰۶
۲	یوسف						۲					۱	۱۵	۹۳	۱۱۱
۳	قصص						۲					۲	۳	۸۱	۸۸
۴	طور						۷			۴			۸	۳۰	۴۹
۵	حشر	۲					۳						۵	۱۴	۲۴
۶	تغابن					۱	۷						۷	۳	۱۸
۷	طلاق			۱			۹				۱		۱		۱۲
۸	جنّ	۵					۱۹				۳				۲۸
۹	تکویر		۱۴					۴					۳	۸	۲۹
۱۰	عادیات				۳	۳	۳			۲					۱۱
	جمع	۷	۱۴	۱	۳	۲۴	۳۳	۴	۱	۶	۴	۵	۵۲	۴۲۲	۵۷۶

در جدول فوق همچنین حروف «ن» با بسامد بسیار بالاتری نسبت به حروف «م»، «ر» و «د» قرار دارد.

سوره‌هایی که در جداول بالا نیستند بیش از ۴ حرف روی دارند. سوره‌های نساء با ۱۸، کهف با ۱۶ و حج با ۱۱ حرف بیشترین حرف روی را به خود اختصاص داده‌اند. با کمی دقت می‌توان متوجه می‌شد سوره‌هایی که حرف «ن» حرف روی غالب آنها نیست و سوره‌هایی مثل

نساء و کهف که همه یا بیشتر آیات آنها با تنوین نصب «أ» ختم می‌شوند از تعداد روی بیشتری برخوردارند. البته روی در هنگام وقف به الف مدی تبدیل می‌شود.

نکته قابل توجه این که در بسیاری از سوره‌های طولانی بعد از چند فاصله متمائل، حرف فاصله عوض شده، تغییر و تنوعی صورت می‌پذیرد. هر کدام از تغییر فاصله‌ها یک مقطع نامیده می‌شود (ر.ک: حسناوی، ۱۴۰۶ق، ص ۲۰۸-۲۱۸).

به عنوان مثال در سوره‌هایی که حرف «ن» حرف روی غالب است مقاطع با حرف «م» و گاهی نیز با «ر» و «ل» از یکدیگر جدا می‌شوند. این تغییر و تنوع نه تنها در درون یک سوره که از سوره‌ای به سوره دیگر و گاهی بعد از چند سوره نیز رخ داده و باعث تغییر ضرب‌آهنگ در قرائت می‌شود و گویا قاری و مستمع را از فضایی به فضای دیگر و از باغ و گلشنی به باغ و گلشن دیگر وارد می‌نماید. مثلاً بعد از دو سوره طولانی بقره و آل عمران در سوره نساء ضرب‌آهنگ و موسیقی فواصل کاملاً تغییر یافته و تنوع حاصل می‌شود.

اکنون پرسش این است که دلیل تغییر چیست؟ چرا تمام آیات یک سوره با یک حرف به پایان نمی‌رسد؟ آیا تنوع نظام فواصل بر اساس قوانین خاصی است و اهداف ویژه‌ای را دنبال می‌کند؟

سید قطب می‌نویسد: «نظام فواصل در سوره‌های مختلف و گاهی در یک سوره تنوع پیدا می‌کند؛ اما ملاحظه می‌شود که فاصله و قافیه در یک سوره فقط برای ایجاد تنوع تغییر نیافته‌اند. در بعضی مواقع راز این تغییر برای ما روشن و در مواقعی دیگر مخفی است» (۱۴۲۳ق، ص ۱۰۷-۱۰۸).

نصّار نیز برای پاسخ به این سؤال از دیدگاه برخی از عالمان متقدم استفاده کرده است: «جاحظ و پیروانش زیاده‌روی در سجع یک متن را ناپسند می‌شمردند و ابی‌هلال عسکری برای طول سجع غیر متکلف حد وضع کرده است. ابن سنان نیز از انشاء متن مسجوع بر یک روی نهی کرده است» (۱۹۹۹م، ص ۱۸۴). آن‌گاه دلیل این امر را نگرانی آنها از دو چیز معرفی می‌کند: ۱- اضطراب و رفتن به سوی تکلف. ۲- ایجاد خستگی. آنان به همین دلیل تغییر روی در بین فقرات یک متن ادبی را تشویق می‌کردند.

در این پاسخ بیشتر به جنبه ظاهری توجه شده در صورتی که برخی دلیل این تغییر و تنوع را عنایت ویژه و بیشتر بر آیه‌ای می‌دانند که روی آن تغییر کرده است. به عنوان مثال دو فاصله «طَعَامَهُ» و «الصَّاحَّةُ» در دو آیه ۲۴ و ۳۳ سوره عبس با خارج شدن از نظم و نسق آیات آگاهی و توجه شنونده را برمی‌انگیزد و او را به درنگ و دقت نظر فرا می‌خواند (نصّار، ۱۹۹۹م، ص ۱۸۵).

قرآن پژوهی دیگر ضمن توجه به هر دو جنبه ظاهری و معنایی می‌نویسد: «از آنجا که قرآن به فصیح‌ترین اسلوب‌های کلام عربی نازل گردیده، فواصل آیات نیز در ازاء ورود سجع در کلام است. اما همیشه فواصل بر یک سبک نیامده است، زیرا جالب نیست همه کلام بر یک شیوه باشد. به همین دلیل تنوع فواصل بر مدار سوره را می‌بینیم، همان گونه که این تنوع را درون برخی از سوره‌ها نیز می‌یابیم. البته این تنوع برای اتمام معانی است که سیاق آیات اقتضای آن را دارد و نه اتمام سجع؛ زیرا غرض اصلی از فواصل، سجع نمی‌باشد. به همین جهت است که در خلال آیات سوره بقره که فواصلش اغلب با حرف نون یا میم تمام می‌شود، حرف راء، دال، لام و یاء نیز می‌آید، چرا که معنا مقصود است و زیبایی کلام، با سجع بر علیه معنا نیست. پس در کنار هم آمدن فواصل در قرآن تکلف نیست و به همین دلیل بعضی آیات قرآن به صورت متمائل و برخی غیر متمائل آمده‌اند» (مرسی، ۱۴۲۰ق، ص ۵۹-۶۰).

بنا بر آنچه گفته شد دلایل تغییر و تنوع در فواصل عبارتند از:

- ۱- رفع خستگی قاری و مستمع و ایجاد نشاط در آنها.
- ۲- جلوگیری از اضطراب در سجع و تکلف در روی متمائل یا متقارب.
- ۳- توجه و عنایت بیشتر به آیه دارای روی متفاوت (مقطع).
- ۴- تنوع به دلیل شرایط معنایی آیه.

۲-۱-۴. افزایش حرف در فاصله

در برخی از آیات به فاصله حرفی افزوده شده است که عبارتند:

۲-۱-۴-۱. الف مدی

در پایان آیات: «وَتَظُنُّونَ بِاللَّهِ الظُّنُونًا» (احزاب: ۱۰)، «يَا لَيْتَنَا أَطَعْنَا اللَّهَ وَأَطَعْنَا الرَّسُولًا» (احزاب: ۶۶) و «فَأَضَلُّونَا السَّبِيلًا» (احزاب: ۶۷) الف مدی افزوده شده است. براساس قواعد عربی اسم‌های معرفه که «ال» دارند تنوین نمی‌پذیرند، اما به کلمات «الظُّنُونًا»، «الرَّسُولًا» و «السَّبِيلًا» در فرجام این آیات علاوه بر «ال» تعریف، «ا» که بدل از تنوین نصب است نیز اضافه شده است. لازم به ذکر است که بیشتر آیات سوره احزاب با تنوین نصب «أ» خاتمه می‌یابد. فرض اول در باره این فواصل آن است که این افزایش برای هماهنگی و تناسب با بقیه فواصل سوره است، اما با توجه به جمله «وَهُوَ يَهْدِي السَّبِيلَ» در فرجام آیه چهارم و عدم هماهنگی و تناسب آن با فواصل قبل و بعد خود، این فرضیه رنگ باخته و باید در پی دلایل محتوایی و معنایی نیز بود (ر.ک: ابوحسان، ۱۴۳۱ق، ص ۲۰۷-۲۰۸؛ ابوموسی، بی‌تا، ص ۳۲۵-۳۲۷؛ عولقی، ۱۴۲۹ق، ص ۱۲-۱۳).

۲-۱-۴. هاء سکت

در آیات: «...فَيَقُولُ هَؤُلَاءِ أَمْزُومٌ كِتَابِيَّةٌ، إِنِّي ظَنَنْتُ أَنِّي مُلَاقٍ حِسَابِيَّةٌ» (حاقه: ۱۹-۲۰)، «...فَيَقُولُ يَا لَيْتَنِي لَمْ أُوتَ كِتَابِيَّةً، وَمَا آذُرُ مَا حِسَابِيَّةً» (حاقه: ۲۵-۲۶)، «مَا أَغْنَىٰ عَنِّي مَالِيَّةٌ، هَلَكَ عَنِّي سُلْطَانِيَّةٌ» (حاقه: ۲۸-۲۹) و «وَمَا آذُرَاكَ مَا هَيَّيَّةٌ» (قارعه: ۱۰) برای هماهنگی و تناسب بین فواصل هاء سکت افزوده شده است که به همین وسیله نوا و نغمه آیات یکسان و یکدست باقی مانده و تسلسل و همواری هنگام تلاوت محفوظ است که در صورت نبود آن شکستگی در کلمه و اضطراب در تعبیر ایجاد شده و قاری در تلاوت آیه احساس سنگینی می کند (عامر، ۱۹۸۸م، ص ۲۱۹).

۲-۱-۵. کاهش حرف در فاصله

تقریباً در پایان ۹۵ آیه حرف «ی» حذف شده است. البته این حذف اختصاصی به فواصل نداشته و در غیر آن نیز رخ داده، اما در فواصل بیشتر است. حذف این حرف هم از افعال و هم از اسماء صورت می گیرد. «ی»های حذف شده به دو دسته اصلی و غیر اصلی تقسیم می شود. «ی» اصلی جزء ریشه کلمه است و در پنج واژه «الْمُتَّعَالِ» (رعد: ۹)، «التَّلَاقِ» (غافر: ۱۵)، «التَّنَادِ» (غافر: ۳۲)، «يَسْرِ» (فجر: ۴) و «بِالْوَادِ» (فجر: ۹) حذف شده است. «ی» غیر اصلی همان یاء ضمیر متکلم وحده است.

در کتاب‌های قرائت علت این حذف را در ۹۴ مورد در دو چیز جستجو میکنند: اول اینکه این مربوط به زبان عربی است و مشهور است که این حروف در چنین مواضعی حذف می شود. دوم آنکه حذف به خاطر نوشته نشدن آن در مصحف امام است. اما مفسران علت حذف «ی» را دو چیز دانسته‌اند: اول: حذف به دلیل وقوع این «ی»ها در فواصل؛ و دوم: به علت اکتفاء به کسره. کمتر مفسری به علل معنوی و دلالتی این حذف اشاره کرده است. تنها بقاعی در مواردی به دلایل معنوی اشاره کرده است (ابوحسان، ۱۴۳۱ق، ص ۱۹۷-۱۹۸).

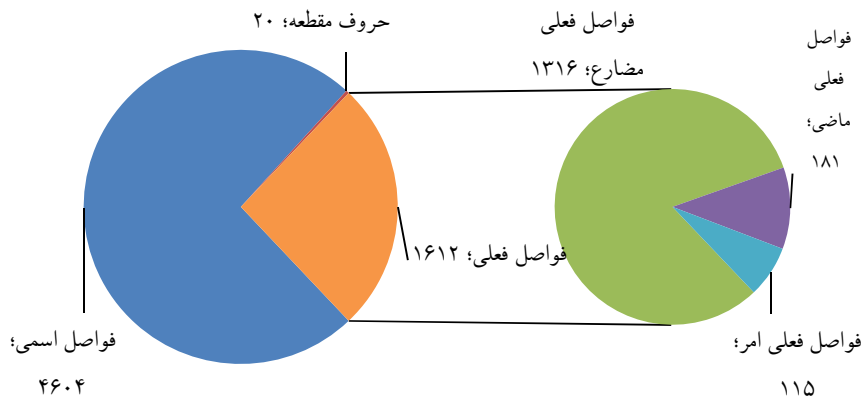
به عنوان نمونه طبرسی در باره «وَأَيُّهَا فَاذْهَبُونَ» (بقره: ۴۰) به هر دو علت اشاره می کند: «یاء به دلیل آن که پایان آیه است حذف شده و در پایان آیات یاء ثابت نمی ماند، زیرا در فواصل وقف شایسته است همان گونه که در قافیه‌ها عمل می شود. در «فارهون» اجماع بر اسقاط یاء شده جز ابن کثیر که آن را در فواصل بدون وقف نیز نگه داشته است. وجه آن نیز کراهت وقف بر یاء است و در کسره نون دلالت بر حذف یاء هست» (طبرسی، ۱۴۰۸ق، ج ۱، ص ۲۰۶).

۲-۲. کلمه فاصله

در بخش «کلمه فاصله» از فاصله اسمی و فعلی، مذکر و مؤنث، مصدر و اسماء و صفات الهی می‌توان سخن گفت.

۲-۲-۱. فاصله اسمی و فعلی

همان گونه که نمودار ذیل مشاهده می‌شود به غیر از ۲۰ آیه حروف مقطعه ابتدای سوره‌ها، ۴۶۰۴ آیه (۷۳/۸ درصد) با اسم و ۱۶۱۲ آیه (۲۵/۸ درصد) از فواصل قرآن با فعل پایان یافته‌اند. از میان فواصل فعلی، تعداد ۱۳۱۶ آیه (۸۱/۰۶ درصد) با فعل مضارع و ۱۸۱ آیه (۱۱/۲ درصد) با فعل ماضی و مابقی با فعل امر هستند. دلیل فراوانی فعل مضارع نسبت به فعل ماضی و امر در فواصل آیات، حالت تجدیدپذیری و تقویت حرکت و استمرار آن است (ابوحسان، ۱۴۳۱ق، ص ۱۹۳).

نمودار ۵: رسم توضیحی فواصل اسمی و فعلی

چند نکته:

الف: کلمه فاصله در ۲۱ سوره قرآن یعنی سوره‌های اسراء، كهف، فرقان، احزاب، محمد، فتح، تغابن، طلاق، جن، مزمل، انسان، تین، قدر، بینه، عادیات، قارعه، عصر، فیل، قریش، نصر و ناس كاملا اسمی است.

ب: در ۱۰ سوره‌ی حمد، نساء، ق، حدید، ممتحنه، طارق، بلد، ماعون، كوثر و اخلاص نیز فقط یک آیه با فعل پایان یافته است.

ج: در ۸ سوره‌ی جن، تحریم، نوح، بروج، انشراح، تكاثر، همزه و مسد نیز دو فاصله فعلی وجود دارد.

د: سوره الرحمن تنها سوره‌ای است که تمام ۳۶ فاصله فعلی آن مضارع مثنی است. این در حالی است که در همه قرآن فقط آیه ۴۱ سوره یوسف با فعل مضارع مثنی ختم شده است. و: در سوره‌های طه، نجم، نازعات، عبس، تکویر، انفطار، شمس، همزه، ضحی فعل ماضی در فاصله بر دیگر انواع فعل غلبه دارد. ز: در سوره شعراء فعل امر ۸۴، فعل مضارع ۴۵ و ماضی نیز یک بار در خاتمه آیات به کار رفته است.

ح: ۱۳۴ آیه از قرآن با ضمائر پایان یافته‌اند که ضمیر «ه» با ۴۰ آیه، ضمیر «ها» با ۳۲ آیه و ضمیر «هم» با ۲۸ آیه بیشترین آمار را به خود اختصاص داده‌اند. ط: آیات سوره‌های محمد(ص)، شمس، زلزال نیز به طور کامل با ضمیر پایان یافته است. ی: اسم فاعل و صفت مشببه بیشترین تعداد فواصل اسمی را شامل می‌شوند.

۲-۲-۲. فاصله مذکر و مؤنث

۲۷۱ آیه در ۲۷ سوره یعنی بیش از ۴/۳ درصد مجموع آیات با کلمات مؤنث (وزن فعلی، فعل مؤنث، ضمیر مؤنث و بیش از همه با «ه» تانیث) ختم شده‌اند. به جدول ذیل بنگرید:

جدول ۶: فواصل مؤنث در قرآن

ردیف	سوره	فعلی	فعل	ضمیر	ه	جمع	ردیف	سوره	فعلی	فعل	ضمیر	ه	جمع
۱	طه	۱۲				۵	۱۲	انفطار		۵			۵
۲	فاطر		۱			۵	۱	انشقاق		۵			۵
۳	محمد			۲		۲	۲	اعلی		۲			۲
۴	نجم	۱۶				۱۸	۱۶	غاشیه		۴		۱۴	۱۸
۵	واقعه					۲	۱۰	فجر				۲	۲
۶	طلاق		۱			۱۰	۱	بلد				۱۰	۱۰
۷	حاقه					۱۵	۲۳	شمس		۱۵			۲۳
۸	معارض					۶	۱	لیل		۶			۱
۹	مدثر					۳	۷	علق				۳	۷
۱۰	قیامت		۱			۷	۱۰	بینه				۷	۱۰
۱۱	مرسلات					۵	۵	زلزله		۵			۵
۱۲	نازعات		۴			۶	۲۴	قارعه				۹	۲۴
۱۳	عبس					۷	۱۱	همزه				۱۱	۱۱
۱۴	تکویر					۲۷۱	۱۴	جمع		۴۲		۳۴	۱۶۲

نکته قابل توجه اینکه در این ۲۷۱ آیه حتی یک مورد نیز از مؤنث حقیقی یعنی زن چه به صورت مفرد، مثنی یا جمع سخن نرفته است.

۲-۲-۳. فاصله مصدری

بسیاری از فواصل اسمی را مصادر ثلاثی مجرد و ثلاثی مزید تشکیل می‌دهند که به شکلی هنرمندانه در فرجام آیات به کار رفته‌اند. هنرمندانه از این جهت که قرآن در کاربرد شکل‌های متفاوت مصادر در جایگاه‌های مختلف به گونه‌ای عمل کرده که تناسب و اهداف بلاغی به خوبی مراعات شده است؛ به گونه‌ای که هم شکل ظاهری و هماهنگی و تناسب فواصل با یکدیگر حفظ شده و هم از نظر معنا و دلالت خللی ایجاد نشده است. به نمونه‌ها دقت کنید:

۱- سه مصدر فعل «تاب» در قرآن به کار رفته است که عبارتند از:

- التوب: «عَافِرِ الذَّنْبِ وَقَابِلِ التَّوْبِ» (غافر: ۲)

- التوبة: «تُوبُوا إِلَى اللَّهِ تَوْبَةً نَّصُوحًا» (تحریم: ۸)

- المتاب: «وَمَنْ تَابَ وَعَمِلَ صَالِحًا فَإِنَّهُ يَتُوبُ إِلَى اللَّهِ مَتَابًا» (فرقان: ۷۱)

فقط صیغه سوم در فاصله استعمال شده و در انتخاب آن نیز هم جنب معنی و هم تناسب با بقیه فواصل رعایت شده است. صیغه اول نیز در جایی به کار رفته که هم شکل بودن آن با ذنب کاملاً مشهود است.

۲- قرآن برای فعل «حَسِرَ» نیز سه مصدر استفاده کرده است:

- الحُسْر: «وَالْعَصْرِ، إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي حُسْرٍ» (عصر: ۲-۱) و «فَدَاقَتْ وَبَالَ أَمْرِهَا وَكَانَ عَاقِبَةُ أَمْرِهَا حُسْرًا» (طلاق: ۹)

- الحَسَار: «وَاتَّبِعُوا مَنْ لَمْ يَرِدْهُ مَالٌ وَوَلَدَهُ إِلَّا حَسَارًا» (نوح: ۲۱)

- الحسران: «وَمَنْ يَتَّخِذِ الشَّيْطَانَ وَلِيًّا مِّنْ دُونِ اللَّهِ فَقَدْ حَسِرَ حُسْرَانًا مُّبِينًا» (نساء: ۱۱۹)

دو صیغه اول در فواصل آیات به کار رفته و در هر دو مورد نیز معنای مراد و هم آهنگی فواصل رعایت شده است. صیغه اول در سوره عصر با آیه اول که «وَالْعَصْرِ» است کاملاً مطابقت دارد. در آیه دوم در سوره طلاق «حسراً» به کار رفته که فواصل سوره عبارتند از: امرأ، مخرجاً، يسراً، اجراً، نكراً، خسراً. صیغه دوم نیز در سوره نوح وارد شده که فواصل آن عبارتند از: چهاراً، اسراراً، غفاراً، انهاراً، اطواراً، فجاجاً، خساراً، كباراً، ... و روشن است که این صیغه با این جمع چه تناسب بالایی دارد.

۳- قرآن هم چنین از فعل «عَتَا» دو صیغه مصدر را استعمال کرده است:

- عتوا: «وَعَتَوْا عُنُوتًا كَبِيرًا» (فرقان: ۲۱) و «بَل لَّجُوا فِي عُتُوٍّ وَنُفُورٍ» (ملک: ۲۱)

- عتياً: «وَقَدْ بَلَغْتُ مِنَ الْكِبَرِ عِتِيًّا» (مریم: ۸)

صیغه دوم به عنوان فاصله به کار رفته است. فاصله‌های قبل و بعد آن عبارتند از: خفياً، شقیماً، ولیاً، رضیاً، سمیعاً، عتیباً، سویاً تناسب این واژه نیز با بقیه فواصل کاملاً روشن است (ابوزید، ۱۹۹۲م، ص ۳۵۷-۳۵۸). نمونه‌های فوق نشان دهنده‌ی هنرمندی قرآن در استفاده از صیغه‌های مختلف مصادر در فواصل است که در عین حفظ جانب معنا توافق و هماهنگی فواصل نیز رعایت شده است.

۲-۲-۴. اسما و صفات الهی در فاصله

یکی از موضوعات بسیار مهم و قابل توجه در بحث فواصل، اسما و صفات حسناى الهی است که پایان‌بخش ۶۶۶ آیه در ۸۴ سوره‌ی قرآن است که از این تعداد، ۳۶۶ آیه با دو صفت و ۳۰۰ آیه نیز با یک صفت ختم شده است. این آمار به تفکیک سوره‌ها در جدول زیر قابل مشاهده است:

جدول ۷: اسما و صفات الهی در فواصل آیات

ردیف	نام سوره	تعداد آیات یک صفتی	تعداد آیات دو صفتی	جمع آیات	ردیف	نام سوره	تعداد آیات یک صفتی	تعداد آیات دو صفتی	جمع آیات
۱	حمد	۱	۲	۳	۲۹	روم	۱	۳	۴
۲	بقره	۲۱	۳۶	۵۷	۳۰	لقمان	۱	۸	۹
۳	آل عمران	۲۸	۱۴	۴۲	۳۱	سجده	۱	۱	۲
۴	نساء	۲۴	۳۲	۵۶	۳۲	احزاب	۱۰	۹	۱۹
۵	مائده	۱۵	۱۱	۲۶	۳۳	سبأ	۶	۷	۱۳
۶	انعام	۱۰	۱۲	۲۲	۳۴	فاطر	۳	۸	۱۱
۷	اعراف	۸	۱	۹	۳۵	یس	۲	۳	۵
۸	انفال	۱۰	۱۳	۲۳	۳۶	صافات	۴	۴	۸
۹	توبه	۸	۱۸	۲۶	۳۷	ص	۱	۳	۴
۱۰	یونس	۴	۲	۶	۳۸	زمر	۲	۵	۷
۱۱	هود	۸	۶	۱۴	۳۹	غافر	۴	۹	۱۳
۱۲	یوسف	۶	۶	۱۲	۴۰	فصلت	۵	۵	۱۰
۱۳	رعد	۳	۲	۵	۴۱	شوری	۴	۱۰	۱۴

۱	۱	انسان	۷۰	۳	۲	۱	زخر ف	۴۲	۸	۶	۲	ابراهیم	۱۴
۱	۱	تکویر	۷۱	۲	۲		دخان	۴۳	۳	۳		حجر	۱۵
۲	۲	انفطار	۷۲	۴	۲	۲	جائیه	۴۴	۱۰	۸	۲	نحل	۱۶
۱	۱	مطفف ین	۷۳	۳	۲	۱	احقاف	۴۵	۷	۵	۲	اسراء	۱۷
۱	۱	انشق اق	۷۴	۹	۵	۴	فتح	۴۶	۱		۱	کهف	۱۸
۵	۳	۲	۷۵	۸	۶	۲	حجرا ت	۴۷	۱	۱		طه	۱۹
۱	۱	طارق	۷۶	۲	۲		ذاری ات	۴۸	۲	۱	۱	انبیاء	۲۰
۱	۱	اعلی	۷۷	۲	۲		طور	۴۹	۱۶	۱۲	۴	حج	۲۱
۱	۱	لیل	۷۸	۱		۱	نجم	۵۰	۷		۷	مومنو ن	۲۲
۱	۱	تین	۷۹	۲	۲		قمر	۵۱	۱۸	۱۲	۶	نور	۲۳
۱	۱	علق	۸۰	۳	۱	۲	رحمان	۵۲	۷	۳	۴	فرقان	۲۴
۱	۱	بینه	۸۱	۳	۲	۱	واقعه	۵۳	۱۹	۱۰	۹	شعراء	۲۵
۱	۱	عادی ات	۸۲	۱۲	۶	۶	حدید	۵۴	۹	۶	۳	نمل	۲۶
۱	۱	نصر	۸۳	۹	۴	۵	مجادله	۵۵	۳	۲	۱	قصص	۲۷
۲	۲	اخلا ص	۸۴	۹	۴	۵	حشر	۵۶	۷	۴	۳	عنکب وت	۲۸
۶۰	۲۵	۳۵	جمع	۱۸۷	۱۱۳	۷۴	جمع	۴۱۹	۲۲۸	۱۹۱	جمع		
۶۶۶	۳۶۶	۳۰۰	جمع کل										

در سوره‌های زیر اسماء و صفات الهی در فواصل نیامده است:

غاشیه	عبس	نازعات	نبأ	مرسلات	قیامت	طلاق	ق	محمد	مریم
عصر	تکائر	قارعه	زلزال	قدر	انشراح	ضحی	شمس	بلد	فجر
	ناس	فلق	مسد	کافرون	کوثر	ماعون	قریش	فیل	همزه

جدول ۸: صفات الهی در کلمه فاصله

ردیف	صفت	فراوانی	ردیف	صفت	فراوانی	ردیف	صفت	فراوانی	ردیف	صفت	فراوانی
۱	رحیم	۱۱۳	۲	خیر	۳۵	۳	قهار	۱۸	۴	خیر	۵۲
				الراحمین	۶					الوارثین	۱

۱	خیر الناصرین	۵۳	۲	خیر الماکرین	۳۶	۵	خیر الرازقین	۱۹	۸۹	علیم	۲
۱	رحمان	۵۴	۲	رقیب	۳۷	۵	قادر (قادرون)	۲۰	۸۰	حکیم	۳
۱	رب الشعری	۵۵	۲	کریم	۳۸	۵	کبیر	۲۱	۴۳	قدیر	۴
۱	رب المشارق	۵۶	۲	مجید	۳۹	۴	ارحم الراحمین	۲۲	۴۲	ربّ العالمین	۵
۱	رب المغربین	۵۷	۲	ودود	۴۰	۴	ذو انتقام	۲۳	۳۴	بصیر	۶
۱	ربّه	۵۸	۱	احد	۴۱	۴	علّام الغیوب	۲۴	۳۱	خبیر	۷
۱	صمد	۵۹	۱	ابقی	۴۲	۴	غفّار	۲۵	۱۶	حمید	۸
۱	قریب	۶۰	۱	احکم الحاکمین	۴۳	۳	حسیب	۲۶	۱۴	وکیل	۹
۱	قیوم	۶۱	۱	اسرع الحاسبین	۴۴	۳	خیر الحاکمین	۲۷	۱۲	شدید العقاب	۱۰
۱	متعال	۶۲	۱	اکرم	۴۵	۳	شکور	۲۸	۱۱	شهید	۱۱
۱	متین	۶۳	۱	الله	۴۶	۳	مقتدر	۲۹	۱۱	غفور	۱۲
۱	مجیب	۶۴	۱	اهل المغفره	۴۷	۳	نصیر	۳۰	۸	حلیم	۱۳
۱	مقیمت	۶۵	۱	توّاب	۴۸	۳	وهّاب	۳۱	۸	سریع الحساب	۱۴
۱	واحد	۶۶	۱	خیر الغافرین	۴۹	۲	احسن الخالقین	۳۲	۸	عظیم	۱۵
۱	وارثین	۶۷	۱	خیر الفاتحین	۵۰	۲	اعلی	۳۳	۷	عزیز	۱۶
۶۳۴	جمع کل		۱	خیر الفاصلین	۵۱	۲	حفیظ	۳۴	۷	محیط	۱۷

همان گونه که در جدول مشهود است ۶۷ اسم و صفت الهی در پایان ۶۳۴ آیه به عنوان کلمه فاصله واقع شده‌اند. در این میان سه صفت رحیم، علیم و حکیم به تربیت بسامد بیشتری دارند.

جدول ۹: صفات الهی قبل از کلمه فاصله

ردیف	لفظ	فراوانی	ردیف	لفظ	فراوانی	ردیف	لفظ	فراوانی	ردیف	صفت	فراوانی
۱	عزیز	۸۰	۱۲	ذو الفضل	۹	۲۳	اصدق	۲	۳۴	حی	۱
۲	غفور	۸۰	۱۳	علی	۹	۲۴	حلیم	۲	۳۵	خیر	۱
۳	علیم	۶۴	۱۴	قوی	۹	۲۵	خلاق	۲	۳۶	ذو القوه	۱
۴	سمیع	۴۵	۱۵	واسع	۸	۲۶	رحیم	۲	۳۷	شکور	۱
۵	اعلم	۲۱	۱۶	بصیر	۷	۲۷	شاکر	۲	۳۸	فتاح	۱
۶	رحمان	۱۵	۱۷	رب العرش	۶	۲۸	شهید	۲	۳۹	قریب	۱
۷	غنی	۱۴	۱۸	واحد	۶	۲۹	فعال	۲	۴۰	کبیر	۱
۸	حکیم	۱۲	۱۹	عفو	۵	۳۰	اهل التقوی	۱	۴۱	محیط	۱
۹	خبیر	۱۲	۲۰	لطیف	۵	۳۱	بر	۱	۴۲	ملیک	۱
۱۰	رتوف	۱۰	۲۱	ذو العرش	۳	۳۲	حق	۱			
۱۱	توآب	۱۰	۲۲	ولی	۳	۳۳	حمید	۱		جمع کل	۴۶۰

بر اساس این جدول نیز ۴۲ صفت نیز قبل از کلمه فاصله در ۴۶۰ آیه در جمله فاصله قرار گرفته‌اند که بیشترین بسامد از آن صفات عزیز، غفور، علیم و سمیع است. چند نکته:

الف: ۱۷ صفت عزیز، غفور، علیم، رحمان، حکیم، خبیر، توآب، بصیر، واحد، حلیم، رحیم، شهید، حمید، شکور، قریب، کبیر و محیط در دو جدول فوق مشترک هستند. در کل ۹۲ اسم و صفت حسناى الهی ۱۰۹۴ بار در ۶۶۶ آیه در ۸۴ سوره قرآن در جمله فاصله آمده است.

ب: صفات «غفور رحیم» ۷۶ بار، «عزیز حکیم» ۴۶ بار، «سمیع علیم» ۳۲ بار و «علیم حکیم» ۲۹ بار، بیشتر در کنار یکدیگر قرار گرفته اند.

ج: لفظ جلاله «الله» فقط یک بار به عنوان کلمه فاصله در آیه ۱۹ سوره انفطار به کار رفته است (جدول شماره ۸). ولی ۶۹۹ بار در جمله فاصله وجود دارد که این تعداد نسبت به ۲۶۹۷

باری که واژه الله در قرآن به کار رفته بسامد بالایی است. واژه «رب» نیز ۱۷۷ بار در جمله فاصله آمده است (این دو صفت در جدول دوم مورد محاسبه قرار نگرفته‌اند).

د: فواصل سوره‌های مدنی بیش از سوره‌های مکی پذیرای اسماء و صفات الهی است.

هـ: در این شمارش، جمله فاصله مورد توجه بوده و نه فقط کلمه فاصله. از آنجا که در آیات طولانی به جای حرف و کلمه فاصله باید جمله فاصله را مورد بررسی و دقت قرار داد، از این رو حتی صفتی که آخرین کلمه آیه هم نیست مورد شمارش واقع شده است. به عنوان مثال در جمله‌های «وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ» (بقره: ۹۵) و «وَاللَّهُ بَصِيرٌ بِمَا يَعْمَلُونَ» (بقره: ۹۶) علیم و بصیر با اینکه آخرین کلمه آیه نیستند اما چون در جمله فاصله قرار گرفته‌اند به عنوان صفات درجه ۲ محسوب شده‌اند.

و: جملات منفی مانند «وَمَا لَكُمْ مِّنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ» (بقره: ۱۰۷) یا «وَمَا اللَّهُ بِعَاقِلٍ عَمَّا نَعْمَلُونَ» (بقره: ۱۴۰) و یا جملاتی که به طور دقیق اسم و یا صفتی را بیان نمی‌کند مانند «إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ» (بقره: ۱۵۳) و یا «إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ» (بقره: ۱۹۵) مورد شمارش قرار نگرفتند. قاعده کلی این است که اسماء و صفات حسناى الهی که در پایان آیه آمده با محتوای آیه ارتباط و تناسب دارد. شیخ عبدالرحمن سعدی نوشته است: «خدا برخی آیات را با نام‌های خود خاتمه بخشیده تا دلالت کند بر این که حکم مذکور در آیه متعلق به آن اسم کریم است. این قاعده لطیف و نافع است که باید در همه آیات مختومه با نام حضرت حق تحقیق شود. آنگاه است که آن را در غایت ارتباط و مناسبت می‌یابیم. آیات رحمت با صفات رحمت و آیات عقوبت و عذاب نیز با اسم‌های عزت، قدرت، حکمت، علم، و قهر خاتمه یافته‌اند» (سعدی، ۱۴۲۰ق، ص ۵۴).

۲-۲-۵. فاصله مکی و مدنی

فاصله آیات در سوره‌های مکی و مدنی با یکدیگر تفاوت‌هایی دارند که برخی از آنها عبارتند از:

- ۱- با توجه به کوتاهی بیشتر سوره‌ها و آیات مکی، فواصل آنها نیز کوتاه و فقط شامل حرف یا کلمه‌ی آخر آیه می‌باشد. اما در سوره‌های مدنی با توجه به بلندی آیه‌ها فواصل آنها نیز طولانی‌تر است و به همین جهت در بیشتر این آیات با «جمله فاصله» مواجه هستیم.
- ۲- فواصل مدنی از استقلال نحوی و دلالتی بیشتری برخوردارند اما فواصل مکی در بیشتر موارد به آیه وابسته بوده و جدا نمودن آن باعث اختلال در معنای آیه می‌شود.

۳- فواصل مکی از آهنگ و موسیقی قوی‌تری برخوردار بوده و به دلیل نزدیک بودن فاصله‌ها، موسیقی سوره تأثیرگذارتر است. اما این مسئله در مورد فواصل مدنی به دلیل بلندی آیات ظهور و بروز کمتری دارد. با این حال در برخی سوره‌های مدنی مانند سوره نساء که با ۱۷۶ آیه از سوره‌های طوال بوده و موضوعات متنوع اخلاقی، اجتماعی، خانوادگی و تشریحی در آن مطرح است؛ پایان آیات از هم‌آهنگی و هم‌آوایی خاصی برخوردار و بیشتر آیات به تنوین نصب (أ) ختم می‌شوند که در حالت وقف به الف مدی تبدیل و ضرب‌آهنگ و موسیقی شورانگیزی را برای خواننده و شنونده به ارمغان می‌آورند.

۴- فواصل مکی بیشتر متماثل و هم‌گون و در عوض فواصل مدنی بیشتر متقارینند.
۵- همانگونه که گفته شد بیشتر اسماء و صفات الهی در فواصل مدنی وجود دارند. علت این امر را باید در مخاطب بودن مسلمانان در مدینه و وضع قوانین و احکام اسلامی و اجتماعی پی‌گیری کرد. از آنجا که اسماء و صفات حسناى الهی در پایان آیات پشتوانه و ضامن اجرایی و دلیل احکام و قوانین موجود در آیات هستند (جوادی آملی، ۱۳۹۱ش، ج ۲۲، ص ۴۳۴؛ ج ۲۶، ص ۴۷۴).

روشن است که این صفات وقتی تأثیرگذار خواهند بود که مخاطبین، به آنها مومن باشند. به عنوان مثال در برخی آیات مربوط به تشریحات جمله «إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ حَكِيمٌ» آمده است و در برخی آیات مربوط به مسائل اجتماعی که احتمال لغزش افراد وجود دارد از جمله‌هایی شبیه «إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ» استفاده شده است (ر.ک: حسناوی، ۱۹۹۹م، ص ۱۳۵-۱۳۶؛ یاسوف، ۱۴۲۷ق، ص ۴۶۶؛ ابوحسان، ۱۴۳۱ق، ص ۷۱-۷۲؛ جیوسی، ۱۴۲۷ق، ص ۱۸۶؛ رومی، ۲۰۰۸م، ص ۲۳).

۲-۲-۶. اعراب فاصله

بحث اعراب فواصل از جهت آن که با موضوع تغییرات و دگرگونی‌های پایان آیات مرتبط می‌شود مهم است. انواع اعراب از مرفوع، منصوب، مجرور و مجزوم در فواصل مشاهده می‌شود. بیشتر فواصل مرفوع اند، اما در برخی از سوره‌ها نیز مانند نساء، اسراء، کهف و ... همه یا اکثریت فواصل منصوب هستند.

نکته جالب توجه آن که تمهیدات لازم برای مرفوع یا منصوب بودن فاصله به زیبایی صورت می‌گیرد. برای مثال، دو عبارت «غفوراً رحیماً» با رفع و «غفوراً رحیماً» با نصب از نظر لغت و معنا تفاوتی ندارند اما ضرب‌آهنگ و آوای آنها با یکدیگر متفاوت است. پایان «رحیم» در حالت وقف ساکن شده اما «رحیماً» به الف مدی تبدیل می‌شود و ترنم خاصی به خود می‌گیرد؛ مانند: «فَإِنَّ

الله عَفُورٌ رَّحِيمٌ» (بقره: ۱۹۲). اما همین عبارت در سوره‌هایی که فواصل منصوب دارند به صورت «إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَفُوراً رَّحِيماً» (نساء: ۲۳) و «وَكَانَ اللَّهُ عَفُوراً رَّحِيماً» (احزاب: ۵۹) آمده است. عوامل متعددی مانند خبر «كان» بودن یا مفعول به، مفعول لاجله، یا تمییز واقع شدن در منصوب شدن فواصل نقش دارند؛ اما نقش «كان» به گونه‌ای که در ۵۵ فاصله سوره نساء مشاهده میشود ممتاز است. ۳۱ درصد فواصل این سوره با «كان» منصوب شده است. همین مسئله را در سوره‌های کهف، مریم، احزاب، فرقان و فتح نیز ملاحظه می‌کنیم (خضر، ۱۴۳۰ق، ص ۸-۹).

طبق قواعد نحوی در پایان بسیاری از آیات که فعل مضارع بر وزن «يفعلون» و «تفعلون» آمده، باید به حال نصب و بدون نون می‌آمد. از آنجا که هماهنگی و تناسب فواصل امر مهمی است با کلمه «لعل» از نصب فعل جلوگیری شده است. به عنوان نمونه به آیات: «كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ آيَاتِهِ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ» (بقره: ۱۸۷) و «فَاقْصُصِ الْقَصَصَ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ» (اعراف: ۱۷۶) دقت کنید. طبق قواعد در آیه اول باید (لیتقوا) و در آیه دوم (لیتفکروا) گفته شود؛ که در این صورت فعل منصوب شده و هماهنگی و تناسب فواصل از بین می‌رود؛ اما با استفاده از «لعل» فعل مرفوع و هماهنگی فواصل حفظ می‌شود. به همین جهت این واژه در هماهنگی و تناسب فواصل نقش بسیار مهمی ایفا کرده و در راستای این نقش ۱۱۱ بار در جملات فواصل تکرار شده است. حتی در آیه «لَعَلِّي أَرْجِعَ إِلَى النَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَعْلَمُونَ» (یوسف: ۴۶) برای مراعات تناسب در یک جمله دو بار «لعل» تکرار گریده است. برهان الدین کرمانی می‌گوید: «لعل» برای رعایت فواصل آیات تکرار شده است، چرا که به مقتضای کلام باید (لعلی ارجع فیعلموا) به حذف نون گفته می‌شد» (کرمانی، ۱۳۹۶ق، ص ۱۴۹؛ خضر، ۱۴۳۰ق، ص ۷-۸).

۲-۲-۷. وقف بر فاصله

یکی از تفاوت‌های فاصله قرآن با قافیه شعر این است که فاصله مبنی بر سکون است و قافیه با حرکت خوانده می‌شود. البته تناسب و هماهنگی فواصل نیز در صورتی حفظ خواهد شد که وقف بر آنها اعمال شود، در غیر این صورت با توجه به اختلاف حرکت‌ها و اعراب، تناسب و هماهنگی در بسیاری از فواصل منتفی است. مثلاً در سوره صافات پایان «إِنَّا خَلَقْنَاهُمْ مِنْ طِينٍ لَّازِبٍ» (۱۱) که مجرور است با فرجام «عَدَابٌ وَالْآبُ» (۹) و «شِهَابٌ ثَاقِبٌ» (۱۰) که مرفوع است تناسب و هم‌نوایی نخواهد داشت. اما در حالت وقف این فواصل کاملاً متناسب و هم‌آهنگ خواهند شد. هم‌چنین فواصل «بِمَاءٍ مُّتَهَيِّجٍ»، «قَدْ قُدِّرَ» و «ذَاتِ الْوَاحِ وَدُسْرٍ» (قمر: ۱۱-۱۳) فقط در حالت وقف تناسب خواهند داشت.

لازم به ذکر است که نظام فواصل برای ایجاد موسیقی و لذت بردن گوش‌ها از آن، وقف بر پایان آیات را می‌طلبد و از همین رو است که موسیقی آیات جز با وقف بر فاصله آشکار نخواهد شد (عنبری، ۱۴۳۲ق، ص ۲۲۴؛ همچنین ر.ک: حسناوی، ۱۴۰۶ق، ص ۱۳۵-۱۳۷).

از دیگر فواید وقف بر فواصل می‌توان به استراحت قاری، تدبیر در آنچه خواننده، فرصتی برای فهم شنونده و تناسب فواصل اشاره کرد (ر.ک: حسناوی، ۱۴۰۶ق، ص ۱۳۵-۱۳۷، ۱۷۹؛ عنبری، ۱۴۳۲ق، ص ۲۲۴؛ سیوطی، بی‌تا، ج ۲، ص ۲۹۰؛ ۱۴۰۸ق، ج ۱، ص ۴۱؛ سعیدی، ۱۴۲۶ق، ج ۴، ص ۶۵۷؛ معرفت، ۱۳۸۶ش، ج ۵، ص ۲۲۱-۲۲۲؛ یاسوف، ۱۴۲۷ش، ص ۴۸۷؛ لاشین، ۱۴۰۲ق، ص ۱۶-۱۷).

نتیجه‌گیری

- ۱) ساختارشناسی فواصل آیات را در سه بعد حرف، کلمه و جمله فاصله می‌توان مورد تحلیل و بررسی قرار داد.
- ۲) در ساختار حرف فاصله به حرف روی و حرف ردیف باید توجه نمود؛ چرا که بیشترین ترنم و آواز فاصله از این حروف استخراج می‌شود.
- ۳) از میان حروف عربی، حرف «ن» که بیشترین حالت غنه را دارا می‌باشد، بالاترین بسامد را در پایان آیات قرآن دارد، به طوری که بیش از نیمی از آیات قرآن با نون خاتمه می‌یابند.
- ۴) بعد از حرف نون، حروف م، ر، د و ب بیشترین بسامد را دارند و نکته قابل توجه همه این حروف از قسمت جلو دهان ادا می‌گردند.
- ۵) حروفی که از سختی بیشتری در تلفظ برخوردار هستند، کمتر در پایان آیات نیامده‌اند، به‌گونه‌ای که حرف «خ» به علت صعوبت دشواری در هنگام وقف اصلاً مورد استفاده واقع نشده است.
- ۶) حرف ردیف (حرف ماقبل آخر) ۵۲۱۰ آیه یعنی حدود ۸۳٫۵ درصد قرآن حروف مدی است و همین مسئله تأثیر فراوانی در ترنم و موسیقی قرآن دارد.
- ۷) ۱۶۱۲ آیه یعنی ۲۶ درصد آیات با فعل خاتمه یافته که در این میان فعل مضارع بیشترین بسامد را دارد.
- ۸) پایان‌بخش ۶۶۶ آیه قرآن یکی از ۹۲ اسم و صفت حضرت باری تعالی است که ۳۶۶ آیه با دو صفت و ۳۰۰ آیه نیز با یک صفت حضرت حق.
- ۹) صفات رحیم علیم و حکیم بیشترین بسامد را در جمله فاصله داشته و دو صفت «غفور رحیم» نیز به صورت تناکح بیش از بقیه صفات به کار رفته‌اند.

۱۰) سوره‌های مدنی از جمله فاصله مستقل تری نسبت به سوره‌های مکی برخوردارند.

کتاب‌نامه:

قرآن کریم.

- آخوندی، علی اصغر (۱۳۹۵ش)، «بررسی تطبیقی تعاریف فاصله قرآنی». *مطالعات تقریبی مذاهب اسلامی (فروغ وحدت)* شماره ۴۴، صص ۸۱-۹۶.
- آخوندی، علی اصغر (۱۳۹۴ش)، *فواصل و چگونگی ارتباط معنایی آنها با آیات*، تهران: دانشگاه تهران.
- ابن سیده، علی بن اسماعیل (۱۴۲۱ق)، *المحکم والمحیط الاعظم*، بیروت: دار الکتب العلمیة.
- ابن فارس، احمد بن فارس بن زکریا (۱۳۹۹ق)، *معجم المقاییس اللغة*، بیروت: دار الفکر.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ق)، *لسان العرب*، بیروت: دار صادر.
- ابوحسان، جمال محمود (۱۴۳۱ق)، *الدلالات المعنویة لفواصل الآيات القرآنیة*، عمان: دار فتح.
- ابوزید، احمد (۱۹۹۲م)، *التناسب البیانی فی القرآن، دراسة فی النظم المعنوی والصوتی*، رباط: مطبعة الجديدة الدار البيضاء.
- ابوموسی، محمد محمد (بی تا)، *خصائص التراکیب، دراسة تحلیلیة لمسائل علم المعانی*، بی جا: مکتبه وهبه.
- اتابکی، پرویز (۱۳۹۱ش)، *فرهنگ جامع کاربردی فرزانه عربی فارسی*، تهران: نشر فرزانه روز.
- ازهری، محمد بن احمد (۲۰۰۱م)، *تهذیب اللغة*، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- باقلانی، محمد بن طیب (۱۹۹۷م)، *اعجاز القرآن*، قاهره: دار المعارف.
- بیومی، السباعی السباعی (بی تا)، *الفاصله و بداعة الاسلوب*، بی جا: بی نا.
- حسناوی، محمد (۱۴۰۶ق)، *الفاصله فی القرآن*، بیروت: المکتب الاسلامی.
- حشاش، موسی مسلم سلام (۱۴۲۸ق)، *الاعجاز البیانی فی الفاصله القرآنیة*، دراسة تطبیقیة علی سوره النساء، غزة: الجامعة الاسلامیة.
- خرقانی، حسن (۱۳۹۲ش)، *زیباشناسی قرآن از نگاه بدیع*، مشهد: دانشگاه علوم اسلامی رضوی.
- خضر، سید (۱۴۳۰ق)، *الفواصل القرآنیة دراسة البلاغیة*، بی جا: مکتبه الآداب.

- خطیب، عبدالکریم (۱۳۹۵ق)، *اعجاز القرآن فی دراسته کاشفه لخصائص البلاغیة و معایرها (الاعجاز فی مفهوم جدید)*، بیروت: دار المعرفة.
- رازی، محمد بن قیس (۱۳۷۷ش)، *المعجم فی معاییر اشعار العجم*، تهران: علم.
- راغب اصفهانی (بی تا)، *معجم مفردات الفاظ القرآن*، بی جا: دار الکتب العربی.
- رافعی، مصطفی صادق (بی تا)، *تاریخ آداب العرب*، بیروت: دار الکتب العربی.
- رمانی، علی بن عیسی، خطابی، و عبدالقاهر جرجانی (۱۳۸۷ق، ۱۹۶۸م)، *النکت فی اعجاز القرآن فی ثلاث رسائل فی اعجاز القرآن*، قاهره: دار المعارف.
- زیبیدی، محمد بن عبدالرزاق الحسینی (بی تا)، *تاج العروس من جواهر القاموس*، بی جا: دار الهدیة.
- زجاج، ابراهیم بن سری (۱۴۰۸ق)، *معانی القرآن و اعرابه*، بیروت: عالم الکتب.
- زرکشی، محمد بن عبدالرحمان (۱۴۱۵ق)، *البرهان فی علوم القرآن*، بیروت: دار المعرفة.
- سیبویه، عمرو بن عثمان (بی تا) *الکتب*، بی جا: بی نا.
- سید قطب، ابراهیم حسین (۱۴۲۳ق)، *التصویر الفنی فی القرآن*، قاهره: دار الشروق.
- سیوطی، جلال الدین (بی تا)، *الاتقان فی علوم القرآن*، بیروت: دار الجیل.
- سیوطی، جلال الدین (۱۴۰۸ق)، *معتزک الاقران فی اعجاز القرآن*، بیروت: دار الکتب العلمیة.
- شحود، علی بن نایف (بی تا)، *الاعجاز اللغوی و البیانی فی القرآن الکریم*، بی جا: بی نا.
- صبری، احمد محمد (۱۴۲۹ق)، *الاعجاز و البیان فی فواصل القرآن الکریم*، طنطا: دار الصحابة للتراث.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۴۰۸ق)، *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*، بیروت: دار المعرفة.
- طبری، محمد بن جریر (۱۴۲۰ق)، *جامع البیان فی تأویل القرآن*، بی جا: مؤسسه الرسالة.
- عامر، فتحي احمد (۱۹۸۸م)، *فکره النظم بین وجوه الاعجاز فی القرآن الکریم*، اسکندریة: المعارف.
- عولقی، صالح عبدالله منصور مسود (۱۴۲۹ق)، *تنوع خطاب القرآن الکریم فی العهد المدنی «دراسة لغویة»*، یمن: جامعه عدن.
- فراء، یحیی بن زیاد (بی تا) *معانی القرآن*، قاهره: دار المصریة للتألیف و الترجمة.
- فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۱۰ق)، *کتاب العین*، قم: انتشارات هجرت.
- فیروزآبادی، محمد بن یعقوب (۱۴۲۶ق)، *القاموس المحیط*، بیروت: مؤسسه الرسالة.
- کواز، محمد کریم (۱۴۲۶ق)، *الاسلوب فی الاعجاز البلاغی فی القرآن الکریم*، بنغازی: دارالکتب الوطنیة.

لاشین، عبدالفتاح (۱۴۰۲ق)، *من اسرار التعبير القرآن الفاصلة القرآنیة*، ریاض: دار المريخ للنشر.
مرسی، کمال الدین عبدالغنی (۱۴۲۰ق)، *فواصل الآيات القرآنیة*، اسکندریه: المكتب الجامعی الحديث.
مطعنی، عبدالعظیم ابراهیم محمد (۱۴۱۳ق)، *خصائص التعبير القرآنی و سماته البلاغیة*، بی جا: مکتبه وهب.

معرفت، محمد هادی (۱۳۸۶ش)، *التمهید فی علوم القرآن*، قم: موسسه تمهید، ذوی القربی.
نصار، حسین (۱۹۹۹م)، *الفواصل*، قاهره: مکتبه مصر.

همایی، جلال الدین (۱۳۷۰ش)، *فنون بلاغت و صناعات ادبی*، تهران: نشر هما.
یاسوف، احمد (۱۴۲۷ق)، *دراسات فنیة فی القرآن الکریم*، دمشق: دار المکتبی.